

UOT 37:372.8

Adilə Həsən qızı Nəzərova
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0002-4340-6882>
E-mail: adile1970@mail.ru
[https://doi.org/10.69682/arti.2025.92\(1\).209-212](https://doi.org/10.69682/arti.2025.92(1).209-212)

NƏSİMİ ŞEİRLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB İDRAK PROSESİ KİMİ

Адила Гасан гызы Назарова
ведущий научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской Республики
доктор философии по филологии

ЯЗЫК И СТИЛЬ В СТИХАХ НАСИМИ КАК ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС

Adila Hasan Nazarova
leading research
at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
doctor of philosophy in philology,

LANGUAGE AND STYLE AS A PERCEPTIVE PROCESS IN NASIMI'S POEMS

Xülasə. Hürufilik məktəbinin fəal davamçısı İ. Nəsiminin yaradıcılığını haqlı olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında ilkin mərhələ hesab etmək olar. Nəsimi poeziyasının dil və üslub xüsusiyyətlərinin genişliyi onun dünyagörüşünün genişliyi ilə vəhdət təşkil edir. Belə ki, şair əsasən hürufiliyin əsas prinsipləri ilə bağlı fikirlərini milli dilin və özünəməxsus üslubun vasitəsilə, diqqət, düşüncə, kamal, yaddaş, mühakimə, qərarvermə və s. kimi idrak prosesini genişləndirən təsirlər yaratmaqla çatdırmağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: *dil, üslub, frazeoloji birləşmələr, Azərbaycan ədəbi dili, tuyuğ*

Аннотация. Творчество И. Насими, активного последователя школы Хуруфизма, по праву можно считать первым этапом формирования литературного языка Азербайджана. Широта языковых и стилистических особенностей поэзии Насими соответствует широте его мировоззрения. Так, свои представления об основных принципах хуруфизма поэт выражал главным образом через национальный язык и свой неповторимый стиль, а также посредством внимания, мысли, совершенства, памяти, суждения, принятия решений и т. д.

Ключевые слова: *язык, стиль, фразеологические сочетания, азербайджанский литературный язык, туюг*

Abstract. The work of I. Nasimi, an active follower of the Huruf school, can rightly be considered the initial stage in the formation of the Azerbaijani literary language. The breadth of linguistic and stylistic features of Nasimi's poetry is united with the breadth of his worldview. Thus, the poet managed to convey his ideas mainly on the basic principles of Hurufism through the national language and unique style, creating effects that expand the cognitive process, such as attention, thought, perfection, memory, judgment, decision-making, etc.

Keywords: *language, style, phraseological combinations, Azerbaijani literary language, hollow*

Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərinin idarə edilməsində əsas məsələlərdən biri təlim-tərbiyənin vahidliyini təmin etmək, gənclərə elmlərin əsaslarını öyrətməklə bərabər, həm də onların fəal

ictimaiyyətçi, ideya cəhətdən sağlam və mətin nəsil kimi böyüməsinə nail olmaqdır.

İmadəddin Nəsimi tarixən kamil insanı yetişdirmək üçün yaşayıb-yaradan və bunun uğrunda həlak olan şairdir. O, hürufilik məktəbinin

ən fəal davamçısı olmaqla yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin başlanğıc mərhələsidir, desək yanlışdır. Nəsimi ilk böyük şairdir ki, Azərbaycan dilində olan milli söz və ifadələri ədəbi dilə gətirməklə, XIV əsr ədəbi dilinin milli zəmin üzərində qurulmasını təmin etmişdir. Nəsimi yaradıcılığında ərəb, fars dili ilə bərabər doğma ana dilində də mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Onun poetik yaradıcılığında türk dili ərəb və fars dilləri ilə yanaşı işlənmiş, hətta bu rəqabət Nəsimi ilə başlamışdır.

Nəsimi və ondan sonra gələn sələfləri sübut etdilər ki, türk dili ədəbi səviyyə dilidir və bu dildə də yüksək poetik nümunələr yaratmaq mümkündür.

*Al ilə ala gözləri aldatdı aldı könlümü,
Alini gör nə al edər kimsə irişməz alinə!*
Yaxud:

*Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var!
Gər "var" desən "yox" deməzəm "var", kimim var?*

Nəsiminin ən gözəl frazeoloji birləşmələri Azərbaycan türk sözündən alınmış söz və ifadələrdir. Onun Azərbaycan dilində yaratdığı böyük poeziyanın özülü xəlqilik, millilikdir ki, bunlar da öz əksini şairin ana dilində Azərbaycan xalqının əsrlərlə yaratdığı müdrik kəlamlarda sabit ismi və fəli söz birləşmələrində, qapalı cümlə tiplərində atalar sözü və məsəl məzmunlu poetik misralarında tapır. (1)

*Yandırırısan könlümü eşqində, məlum oldu kim,
Ani risvayı – cahan etmək dilərsən, etməgil!*

Nümunələrdən də göründüyü kimi Nəsimi, sözün həqiqi mənasında, milli şairdir, onun poeziya dilində külli miqdarda xalq dilində işlənən söz və ifadələr vardır.

Nəsiminin üslubu bədii, dili ərəb, fars, Azərbaycan, məfkurəsi isə başdan sona türkdür. Bu baxımdan Nəsiminin əsərləri dil tarixi üçün də maraqlıdır. Bu tarix İ. Nəsimi ilə başlayıb, Ş.İ. Xətai yaradıcılığında əsaslandırılan yeni ədəbi üslubun davamı ilə inkişaf edir. Nəsimi bir tərəfdən qədim ədəbiyyatımızdan gələn bədii ifadələrdən istifadə etmiş, o biri tərəfdən də yeni ədəbi dilin xüsusiyyətlərini yaradıb bir araya gətirmişdir. Yəni şifahi dildən istifadə edərək ədəbi dili yeniləşdirmiş və zənginləşdirmişdir.

Nəsiminin əsərlərini bədii obrazlılıq və zəngin frazeoloji birləşmələrin düzgün istifadəsi baxımından mozaik rənglərlə təsvir edilmiş təbiət lövhəsinə bənzətmək olar. Çünki frazeoloji birləşmələr sadəcə anlayış deyil, həm də bədii rəngdir.

*Dünyanın mülki-malına meyli-məhəbbət eyləmə,
Çün gedüərsən, ey məlik, axirətin sarayına!*

*Surətin vəsfini hər taifədən sordum isə,
Məninin güzgüsünü
surəti-rəhman dedilər!*

Təmiz türk dilində olan belə frazeoloji birləşmələr şairin poeziya dilinin milliliyini, xəlqiliyini və bununla da, ölməzliyini təmin edir.

*Ey sənəm, hicran əlində naleyi-zar eylərəm,
Gözlərimdən sanasan dəryayi-umman ayrılır.*

*...Rəngi-çöhrəm zərd olubdur, qamətim həm çün
hilal,
Ol günəş üzlü həbibim, ləli xəndan ayrılır.*

*...Məhşəri-yövmül-hesab qopdu qiyamət başıma,
Ey Yusif surətli, məndən piri-Kənan ayrılır.*

Nəsiminin dilində müxtəlif mənalı ismi frazeoloji birləşmələr vardır, bunlardan *dəryayi-ümman (açıq dəniz), rəngi-cührəm zərd olub (çöhrəmin-üzümün rəngi saralıb), qamətim hilal (qamətim – boyum ay kimi əyilib), günəş üzlü həbibim (üzü günəş kimi işıq saçan dostum), məhşəri-yovmul-hesab qopdu qiyamət başıma (halını axirət günündə qiyamətin qopmasına bənzədir), Yusif surətli, piri-Kənan (Yusif peyğəmbərin gözəlliyinə və pir olmasına işarədir, ki, yəhudilər ona iman gətirib inanmamışdılar)* və s. bu kimi məcazlaşmış söz birləşmələri Nəsimi zəkasının obrazlı vasitələri kimi onun poeziya dilinin poetik imkanlarını nümayiş etdirir: "Mərifət kəsb eylə ləbi-lövhə məşğul ol! Gör nə surət göstərür hər dəm **oyunçu ruzigar!**" "Aləmdə bu gün **əhdi bütün** yar ələ girməz..."

Şairin **oyunçu ruzigar** ismi frazeoloji vahidi ilə həyatın gözlənilməz hadisələr gətirəcəyini diqqətə çatdırmaq istəyir; **əhdi-bütün** vahidi isə sadıqlığı ifadə edir. (4, s.409)

Burada xüsusi olaraq qeyd edək ki, klassik əsərlərdəki tərbiyəvi əhəmiyyətli pedaqoji fikirlər şagirdlərin, eləcə də digər tərbiyə olunanların tədris və tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Azərbaycan klassik ədəbi dilində, eyni zamanda Nəsimi dilində bədii obrazların təsviri özünəməxsusdur, yenidir, bənzərsizdir. Burada bədii xitablar çox vaxt əvvəldən axıra kimi ən yüksək səviyyədə məcazlaşır. Elə bunun üçün də bu xitabları həyəcansız, sönük, pafossuz oxumaq hardasa mümkünsüzdür.

*Canımı yandırdı hicrin, ey Nigarım, hardasan?!
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, hardasan?!*

*Bağrımı qan eylədi acı fərağın, gəl, yetiş!
Ey ləbi vəslət, şərabi-xoşgüvarım, hardasan?!*

*Səbrimi yəğmələdi şövqün, qərarım qalmadı,
Ey mənim aramım, ey səbrü-qərarım, hardasan?!*

*...Səndən özgə könlümə yoxdur vəfalı yarı-dust,
Ey cəfasız, hüsnü-kamil yadigarım, hardasan?!*

*Yar üçün hər guşədə min div olur düşmən mənə,
Ey səvadü-əzəmi möhkəm hasarım, hardasan?!*

*Çün Nəsimidir bu gün əyyami-eşqin sərvəri,
Ey şəkər-ləb, yarı-şirin ruzigarım, hardasan?!*

Bədii obrazların bu kimi təsviri Nəsiminin sələfləri Ş.İ. Xətyai, M. Füzuli, M.P. Vaqif, (hətta müasirimiz Ə. Vahid, M. Seyidzadə) kimi söz sənətlərinin əsərlərinin poetik obrazlar sisteminin əsasını təşkil etmişdir.

Nəzərə alaq ki, pedaqoji elmin əsas mənbələrindən sayılan klassik ədəbi nümunələr, şifahi və xalq yaradıcılığı nümunələri, canlı və təsirli deyimlər tədris müəssisələrində həyata keçirilən pedaqoji biliklərin əsas mənbəyi hesab olunur.

Bildiyimiz kimi Nəsimi eyni zamanda təbiət şairidir. O, yazı-baharı vəsf edən qəzəllərinə bahariyyələr, payızı təsvir edən qəzəllərinə isə xəzaniyyələr adı vermişdir. Bu ad altında toplanan qəzəlləri irfani, dini-fəlsəfi əsərlərindən hesab olunur. Şairə görə, bu dünya bir ayna kimi Mütləq Həqiqəti əks etdirir və xaliq yaratdıqlarından kənarda deyil, hər yerdədir (*"Hər yerdə çü sənsən ayan, adın nədən bica imiş"*). Odur ki, Nəsimi bahariyyələrindən birində deyir:

*Bahar oldu, gəl, ey dilbər, təməşə qıl bu gülzarə,
Buraxdı qönçələr pərdə, bəşarət bülbüli-zarə.*

Dilbər klassik, xüsusilə irfani şeirdə yalnız gözəl və sevgili deyil, eləcə də həmfikiridir. Nəsimi baharda üzə çıxan gözəllikləri dilbəri ilə seyrə çıxan aşiq-arif insan üzünü gözəlliklərdən

çevirərək, ibadət və zikrlə məşğul olan zahid obrazı ilə qarşılaşdıraraq təzad yaratmağa nail olur. Şairə görə, yarı (Allahı) xəlvətə çəkilərək – qaranlığa baxıb zikr edərək yox, Allahın yaratdığı əlvan rənglərdə görmək mümkündür.

*Məni mən' etmə, ey zahid, güvənmə zikrə, ey sufi,
Ki, sən məğrurisən zikrə, mənəm müştəq didarə.*

Qədim yunan filosoflarına görə gözəlliyə baxmaq savabdır, ona görə ki, yer üzündəki bütün gözəlliklər insanı sevgiyə kökləyir. Gözəllik sevgi yaradır və ancaq sevgi Eşqi oyandırmaq iqtidarına malikdir. Gözəlliklər Allahın "sevgi məktubu"-dur. Bu məktub isə ancaq ruhu təmizləmiş insanlara gəlir.

Nəsimi şeirinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin genişliyi onun dünyabaxışının ölçüsü ilə vəhdət təşkil edir. Belə ki, şair düşüncələrini, xüsusilə hürufiliyin əsas prinsiplərini ifadə etməyə çalışarkən, digər tərəfdən də dil və üslub tərzini qorumağa çalışmışdır. Nəsimi üçün xüsusilə dil insanın idrakını ortaya qoyan əsas vasitədir. Şairin bütün yaradıcılığında vəzn və ahəngin uyumu gözlənilir. İstifadə edilən *vəsvin, vəslin, hüsnün, boyun, üzün, saçın, xəttin, halın, ləbin, dilin* və s. azərbaycan türk sözləri özündən sonra gələn sözlərin ahəngini bəlli edir.

*Surətin xətti-ilahi, anı nadan nə bilir?
Divi-məl'unsifət mə'niyi-Qur'an nə bilir?*

Göründüyü kimi altı yüz il öncə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, Nəsimi müasir ədəbi dilimizdən cüzi fərqlənən bir dildə danışır, öz sələfləri ilə söhbət edir. Bu misralarda Kamil insanın gözəlliyinə səcdə etməyənlər, şairin fikrincə, haqq yolundan azmış div, şeytan və qanmaz heyvanlar adlandırılır. Bununla humanist şair şər qüvvələrin məhv edilməsinə hökm vermir, əksinə, islah, tərbiyə yolu ilə onların özlərini tanımasına, insan olduqlarının fərqi olmalarına çalışır.

M. Fatih Köksal "Seyyid Nəsiminin yayımlanmamış şiirləri" kitabında yazır:

"Nəsimini fərqləndirən bir başqa özəlliyi dili ilə əlaqədardır. Dildən istifadə etmə məharəti onda zəka, qavrama və hissiyyatla birləşmiş, türk dilinin bütün imkanlarını dəyərləndirən bir sənətkar dili ortaya çıxmışdır." Bütün təəvvüf şairlərində "ənəlhəqq" mövzusu işlənmişdir, amma heç kimsə ahəng, ritm və məna bütövlüyünü Nəsimi qədər usta bir dillə ifadə edə bilməmişdir.

*Aşiqi-divanəyəm, gəldim, ənalhəq söyləyəm,
Nar birdir, nur bir, asılıversəm, dar bir...*

Diqqət edək, buradakı “asılıversəm” sözündəki *s* və *m* səsləri sanki adama Həllac Mənsuru xatırladır. (*Bilirik ki, ənalhəq – “mən allaham” sözü ilk dəfə Şərq dünyasının məşhur sufi şairlərindən olan Mənsur Həllac tərəfindən söylənilib.*) Şairin *nar, nur, dar* sözlərinin arasına sığdırdığı “asılıversəm” ifadəsi onu oxucu gözündə Mənsurlaşdırır. Təkcə bu misradakı qramatik ölçülərin və fonetikanın vəhdəti oxucunu düşündürdüyü qədər də onun ruhunu qıdalandırmağa imkan verir.

*Dildar olan etməzmi Nəsimiyə məhəbbət,
Ey kalbū min-əl kalbi ilə-l kalbi – sebila... (2, s. 89)*

Və ya:

*Yüzün nur-i Hudadır, ya Muhammed,
Sana canlar fedadır, ya Muhammed.*

*Elif mim bir yazıldı surətində,
Şerif adun “Taha”dur, ya Muhammed.*

*Adunı Ahmed-i Mahmud didi Hak,
Bir adun Mustafadır, ya Muhammed.*

*Urucun sır-ı “sübhane-l-lezi” dur,
Sana Merve Sefadır ya Muhammed. (2, s. 90)*

Həmin kitabda 36 tuyuğ (əruzda – xüsusilə rubai formasında yazılmış xalq şeiri üslubunda dördlüklər) yer almışdır. Nəsiminin bütün əsərlərində olduğu kimi, bu tuyuğlarında da arxaikləşmiş bəzi fellər nəzərə alınmazsa, şairin dilində işlənmiş feillərin hamısı həm şəkil, həm də məzmun cəhətdən müasir dilimizdə öz işləkliyini saxlayır.

*Bivəfa dünyadan usandı könül,
Yox – dedi, dünyayı yox sandı könül,
Düşdü eşqin oduna yandı könül,
Vəhdətin qəndabına qandı könül. (Tuyuğ)*

*Adımı Hak'tan Nəsimi yazerem
Bil bu mənədən ki sımem, yâ zerem
Hem hidayət eylerem, hem azerem
Hem bütü uşadıcı, hem Äzer'em! (Tuyuğ) (3)*

Bəndin sətri anlamını belə izah etmək olar:

*Tanrının əmri ilə adımı Nəsimi yazaram,
Gümüş, ya da qızıl olduğumu buradan anla.*

*Həm insanı doğru yola gətirənəm,
Həm yoldan çıxararaq azdıraram,
Həm bütləri qıran (İbrahim peyğəmbər), həm
Azərəm
(İbrahim Peyğəmbərin atası, bütperəst Azər peyğəmbəri nəzərdə tutur).*

Burada: Azər sözü şairin Azərbaycan türkü olmasına da işarədir, fikrini hər iki mənada işlədərək sənətkarlığının gücünü də ortaya qoyması ehtimal olunur).

Şairin qəzəllərinin lüğət tərkibi hazırlansa görürük ki, Nəsimi dilində Azərbaycan mənşəli sözlər ərəb və fars mənşəli sözlərdən daha çoxdur və daha hərəkətlidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Nəsimi dilində feillərin işləkliyi, rəngarəngliyi şairin təfəkkürünün dinamikası ilə bilavasitə bağlıdır və müəyyən yaş dövründə idrak prosesini gücləndirir, hadisələrin qavranılmasını genişləndirir.

Problemin aktuallığı. Nəsimi şeirləri əsrlərdir ki, öz aktuallığını itirmir, bunun səbəbi də şairin dilinin xalq dilinə və xalq təfəkkürünə yaxın olması və öz ideyalarını insanın idrak prosesinin genişlənməsinə, dərinləşməsinə təsir göstərən dillə rahat ötürmə bacarığının olmasıdır.

Problemin elmi yeniliyi. İ. Nəsimi yaradıcılığının tədrisi yaradıcı şagirdlərin bədii söz ehtiyatlarını zənginləşdirməklə yanaşı tuyuq şeir formasının inkişafına da təkan verə bilər. Beləcə Azərbaycan ədəbiyyatında dondurulmuş (belə demək olarsa) bu şeir janrını yenidən həyata qaytarmaq imkanı yaranar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Klassik Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin nəsihətamiz şeirlərini öyrənmək gənclərin tərbiyəvi, əxlaqi cəhətdən saf, cəsarətli, ədalətli insan kimi yetişmələri üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat:

1. C. Qəhrəmanov, Nəsimi “Divan”ının leksikası. -s. 12.
2. M.F. Köksal, Seyyid Nəsiminin yayımlanmamış şiirləri, -135 s.
3. Muhammed Bahadırhan Dinçaslan. *Nəsimi Divanı ve Türkler*.
<https://tonyukuk666.blogspot.com/2010/12/nesimi-divan-ve-turkler.html>
4. Türkan Əsgərova. Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. <http://www.kulturevreni.com/4-406.pdf> s. 409

Redaksiyaya daxil olub: 10.01.2025